

Л. О. Чорна

ІЗ КОГОРТИ ПОВЕРНЕНИХ ІМЕН РЕПРЕСОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ: АНАТОЛІЙ ЗІНОВІЙОВИЧ НОСІВ

Незважаючи на значну увагу сучасних дослідників до питання повернення із забуття імен українських громадян, репресованих в тоталітарні часи, ще не всі сподвижники вітчизняної науки 1920–30-х рр. відомі широкому загалу. Маловідомим є і Анатолій Зіновійович Носів (Носов) – учений, який вражає різнобічністю своїх наукових талантів: один із найкращих учнів антрополога Ф. Вовка, в свою чергу, мав вплив на формування світогляду відомого мовознавця, свого двоюрідного брата Ю. Шевельова [1, 100]. А. Носів зробив значний внесок у пам'яткоохоронну, музейну, бібліотечну справи, краєзнавство, виявив організаторські здібності в період роботи у різних громадських та державних установах. Займався охороною природи в околицях могили Тараса Шевченка і став першим директором Державного лісостепового заповідника ім. Т. Шевченка.

Необхідно зазначити, що ім'я А. Носіва не зовсім забуте в науковій літературі. Зокрема, у виданнях з історії Національної Академії Наук України є короткі відомості про його діяльність в її системі [2, 515]. На нього посилаються у працях з історії антропологічних досліджень в Україні. Згадують, висвітлюючи діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету (ВУАК) [3], а також серед репресованих музейних працівників [4]. Однак окреме дослідження життя та діяльності цього вченого поки що відсутнє. Метою статті є узагальнення розпоронених архівних та опублікованих даних про діяльність А. Носіва.

Із «Життєпису» та «Особистого листка відповідального працівника» А. Носіва відомо, що він українець, «з дрібних дворян», народився 1883 р. в м. Червонограді на Полтавщині, в сім'ї земського службовця (колезького регістратора) [5, 1–3]. Про батьківську сім'ю ніяких даних вчений не залишив. Три роки навчався у Новоолександрівському Інституті сільського господарства та лісоводства. У 1908 р. вступив до Петербурзького університету на географічний відділ фізико-математичного факультету, на якому читав лекції відомий антрополог Ф. Вовк. Саме під його впливом відбувалося становлення молодого науковця. Сферою його зацікавленості стали антропология, матеріальна культура. А. Носів входив до Російського Антропологічного Товариства при Санкт-Петербурзькому університеті, яким з 1911 р. керував Ф. Вовк. Ще будучи студентом, у 1909–1912 рр., з метою етнографічних та антропологічних досліджень, побував у Забайкаллі, Монголії, Сербо-Хорватії. Про результати довготривалих наукових експедицій неодноразово звітувався на засіданнях товариства. Це були доповіді щодо дослідження бурят [6], сербів, карагосів [7].

З 1912 р. А. Носів працював помічником хранителя Етнографічного відділу Російського музею Олександра III. Це ще більше зблизило його із Ф. Вовком – хранителем Етнографічного відділу. Тут Федір Кіндратович розгорнув активну збиральницьку діяльність і за короткий період створив багатющу колекцію українських етнографічних матеріалів. Як зазначав А. Носів, «ця частина Музею являла собою, власне кажучи, єдиний і перший на території кол. Росії справжній музей української етнографії» [8, 3]. В цей період відбувається самоусвідомлення А. Носіва як українця. Пізніше, аналізуючи становлення своїх українофільських поглядів, він пригадував, що спочатку «стояв на ґрунті, що політика в науці бути на може» [9, 7], лише згодом став «пасивним націо-

налістом», що виявлялося «у певних симпатіях до українського життя» [9, 8].

У статті про Ф. Вовка А. Носів характеризував свого вчителя як видатну постать в українській науці – «ідеолога розвитку та наряду певних антропологічних дисциплін, духозбудника й невичерпного джерела імпульсів до наукової роботи та керівника працями молодшого покоління, що його він якось надзвичайно сердечно умів згуртувати біля себе, підносячи йому енергію та підтримуючи сили й бажання наукової діяльності, особливо, коли це стосувалося наукового світогляду й обсягу праці Ф.К. на користь української науки» [8, 1].

Для нього Ф. Вовк важив значно більше, ніж науковий керівник. «Я дуже зрадив, як одержав дрібненькі рядки Вашого листа, а читаючи, почував себе наче рідна батьківська рука (про котру я вже почав або забувати, або майже ніколи й не знав), посилала добру ласку й щирі приємності в грудях та на серці стало так гарно й тепло», – писав А. Носів у листопаді 1916 р. із Мінська до вчителя [10, 1]. У Білорусії, під час збору наукового матеріалу, його застали військові дії. А. Носів прагнув на передову, але «попав у саму гущу канцелярської праці помішником уповноваженого цілого відділу», який формував «літучі загони» [10, 1]. Напевно, він все-таки добився відправки на фронт, бо пізніше вказував, що завідував передовим санітарним загonom Земського Союзу [5, 3].

Незважаючи на війну, думки вченого спрямовувалися в бік наукової праці. Дуже зрадив, дізнавшись, що Антропологічне товариство планує опублікувати його дослідження про монголів. Будучи у всьому вимогливим до себе, А. Носів вибачався перед Ф. Вовком, що не встиг ґрунтовно, на його думку, підготувати роботу до друку. Прохав учителя: «Як найдете потрібним, то де небудь в передмові, будьте ласкаві, напишіть, що мені війна перешкодила зробити як слід, по моїм силам» [10, 1]. Здоров'я його погіршувалося. «Комісія забракувала, й тепер я зовсім вільний чоловік, бо признали мене «негодним», увільнили «навсігди», – повідомляв він [11, 1].

До Києва А. Носів прибув 1918 р. Цей переїзд пояснювався усвідомленням, що як українець і науковець мусить «скеровувати працю свою лише над українськими питаннями» [9, 8]. Як член Українського Наукового Товариства (УНТ) включився у роботу Термінологічної комісії з написання словників українських наукових термінів [12, 7–8]. Тут працювали підкомісії: зоологічна, ботанічна, геологічна, географічна, сільськогосподарська, хімічна, антропологічна, етнографічна, фізична та ін. Разом з О. Алешо та Л. Чикаленком А. Носів укладав словник антропологічних термінів.

У 1919 р., у зв'язку із захворюванням на сухоти, виїхав до Криму, мешкав у Семезі до середини 1920 р., пізніше, за допомогою проф. О. Янати, у 1921 р. перебрався до Києва [9, 10]. Продовжував антропологічні дослідження. Став одним із перших співробітників Музею антропологии та етнології ім. Ф. Вовка, створеного 1921 р. при ВУАН. Засновником цієї установи був О. Алешо, який, після смерті Ф. Вовка, вчинив справжній науковий подвиг, доправивши з Петербурга до Києва величезну наукову колекцію вченого [13, 5–6].

У 1921 р., із ліквідацією УНТ, Термінологічна комісія об'єдналася із Правовисно-Термінологічною Комісією Академії, утворивши «Інститут Української Наукової Мови» (ІУНМ). Термінологічна Комісія увійшла до нього як «Природничий Відділ», а Підкомісії як окремі Секції цього Відділу. Після смерті О. Алешо А. Носів очолив антропологічну секцію. Крім того, йому часто доручали відповідальні ділянки роботи у географічній секції ВУАН. У різні роки був її секретарем, головував, входив до Ради Природничого відділу, деякий час був

його скарбником [14, 27]. Необхідно підкреслити, що робота зі створення словників велася науковцями на громадських засадах. Результатом діяльності А. Носіва в Інституті Української Наукової Мови стало впорядкування Словника антропологічної термінології, який вийшов 1931 р. [15].

Активну діяльність вчених призупинив процес «Спілки визволення України». Багато науковців, а також керівник ІУНМ Г. Холодний були арештовані, а Інститут реформований в Інститут мовознавства [16, 55–61].

Вражає обсяг роботи, який одночасно виконував А. Носів. У 1921 р. – ввійшов до складу Сільськогосподарського Наукового Комітету (СГНК) Наркомзему. Був членом Президії та головою секції сільськогосподарського побуту. Із переїздом Комітету до Харкова у 1924 р. завідував Сільськогосподарською бібліотекою, яка залишилася у Києві [17, 31].

З його іменем пов'язана історія охорони природи на Канівських горах: у 1923–1924 рр. керував Комісією з організації Державного заповідника ім. Т. Шевченка при СГНК НКЗС. Вона підготувала проект постанови РНК України про створення заповідника, забезпечила відведення землі та виділення коштів. 16 липня 1924 р. авторів планів різних напрямів наукової роботи заповідника затвердили керівниками його відділів, а А. Носіва – першим директором Державного лісостепового заповідника ім. Т. Шевченка (нині Канівський природний) [18, 64]. Саме А. Носіву належить перша публікація з історії його заснування [19, 183–187]. На жаль, в зв'язку із бездіяльністю Наркомзему, тоді заповідник не розпочав практичної роботи.

Пізніше А. Носів продовжив природоохоронну діяльність на початку 1930-х рр., працюючи референтом у відділі управління заповідниками Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук [2, 626]. Займався музейною діяльністю. Як член Музейного Комітету ВУАН здійснював перевірки музейних закладів, надавав допомогу в їх діяльності [20, 4]. Працював у Комісії краєзнавства ВУАН [2, 516].

Значний внесок зробив Анатолій Зіновійович і в розвиток археологічної науки, організаційне оформлення громадських та державних структур з охорони пам'яток культури. Зокрема стояв біля витоків створення Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК). Саме йому було доручено 1924 р. «просувати» у Харкові прийняття Статуту ВУАКу на рівні Народного Комісаріату Освіти [3, 15], а в 1926 – разом із Ф. Ернстом вдруге допрацьовував Статут ВУАКу [3, 21]. У 1925 р. був задіяний у підготовці проекту декрету ВУЦВК і РНК УСРР «Про облік, охорону й дослідження пам'яток культури й природи» [3, 17].

Разом із колегами доклав багато зусиль для збереження освітньої установи, яка єдина готувала кваліфікованих археологів, етнологів та музейників. В період ліквідації Київського археологічного інституту вчені намагалися створити «Вищі Археологічні курси в Києві» при ВУАК. А. Носів входив до складу комісії, що розробляла їх Положення. 23 грудня 1924 р. його обрали директором курсів. До викладання залучили весь цвіт української науки: М. Біляшівський, С. Єфремов, М. Зеров, А. Лобода, В. Козловська, М. Рудинський, Ф. Ернст, В. Кричевський, О. Новицький, С. Маслов, П. Тутковський, Й. Гермайзе, Д. Щербаківський та ін. На жаль, курси так і не розпочали своєї роботи: Укрголовнаука у липні 1925 р. заборонила ВУАК займатися цією справою [3, 49–50].

Проводив археологічні дослідження. Зокрема, у 1925 р. разом із В. Козловською працював в Остерській комісії [21, 38]. У жовтні 1926 р. як представник ВУАКу в м. Керчі був учасником наради в справі скликання Всесоюзної археологічної конференції [22, 30].

Йому завжди довіряли відповідальні посади: завідувати фінансовою частиною ВУАКу (1926 р.) [23, 15]; виконувати обов'язки секретаря (1927 р.), [24, 22], представляти ВУАК в ювілейному комітеті з нагоди 70-річчя акад. А. Тутковського (1929 р.) [17, 23–26] та ін. Водночас А. Носів не полишав антропологічних досліджень. Зокрема, йому належить низка наукових розвідок з антропології кримських татар [25]. Був активним учасником сходознавчих з'їздів [17, 71]. У 1930 р. виконував обов'язки секретаря секції антропологів на IV Всесоюзному з'їзді зоологів, анатомів та гістологів [26, 265–266]. На з'їзді А. Носів виступив із доповідями про кримських болгар [27, 1–51] та українців Дніпропетровщини.

В кінці 1920 – на початку 30-х рр. А. Носів здійснив декілька експедицій для дослідження українців Поділля [28]. Зокрема, у Кам'янець-Подільську здійснював антропологічні обміри студентів [9, 11]. Тут, в кінці 1932 р. розпочалися арешти науковців. Ректора Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти В. Гериновича змусили «зизнатися», що мережа місцевих низових наукових товариств ВУАН та ВУАКу була центрами нелегальної агітації проти радянської влади та пропаганди контрреволюційних ідей. В числі київських контрреволюціонерів називались співробітники Інституту матеріальної культури археолог М. Рудинський та антрополог А. Носів, члени Етнографічної комісії ВУАН Квітко та О. Курило [9, 4]. 3 лютого 1933 р. А. Носіва арештували за звинуваченням у причетності до Української військової організації [9, 22]. 9 травня 1933 р. Судова трійка при Колегії ГПУ присудила А. Носову 5 років ув'язнення у концтаборах [9, 26].

На довгі десятиліття ім'я вченого було загаврване. У матеріалах «Звіту за п'ятилітку (1928–1933 рр.)» Секції історії матеріальної культури (СІМК) згадувалося «класово-вороже націонал-фашистське керівництво в кабінеті антропології (кер. А. Носов)» [29, 8]. ВУАК, Кабінет Антропології, Етнографічна Комісія, Музей Етнології називалися «глухими закутками», де зберігалися буржуазні наукові концепції та «провідні буржуазно-націоналістичні наукові кадри, наготовані Єфремовим на випадок реставрації капіталізму на Україні» [29, 15].

Після звільнення А. Носів працював у Краєзнавчому музеї м. Ялти. Помер 1941 р. (обставини смерті ще потребують з'ясування) [2, 515]. У 1989 р., відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові міри із відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х та початку 50-х років» А. Носів реабілітований. Із матеріалів справи відомо, що не вдалося розшукати його рідних: дружину Марію (1902 р. н.) та сина Віктора (1930 р. н.) [9, 35–36].

Таким чином, лише побіжний огляд життя та наукової діяльності Анатолія Зіновійовича Носова свідчить, що це був талановитий вчений із широкими енциклопедичними знаннями та організаторськими здібностями. Один із тієї когорти, завдяки якій, у 1920-х рр. відбувалося становлення української науки.

1. Ю. Шевельов. Я – мене – мені... (і довкруги). – Х.; Нью-Йорк, 2001. – Т. 1.
2. Історія Національної академії наук України, 1924–1928: Док. і мат. / Упор. В. Кучмаренко та ін. – К, 1998.
3. Нестуля С. Становлення Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН (середина 1920-х рр.). – Полтава, 1997.
4. Маньківська Р. Репресовані серед музейних працівників в кінці 20–30 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua>.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 17л. – Спр. 2843.
6. Науковий архів Інституту археології Національної

- академії наук України (далі – НА ІА НАНУ). – Фонд Ф. Вовка. – Спр. 13/365 б.
7. *Краткий отчет деятельности Антропологического Общества С-Петербургского Университета за 1912 год.* – СПб., Б. з.
  8. Носов А. Ф.К. *Вовк і українська наука // Антропологія. Річник кабінету: 1928, II.* – К., 1929.
  9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).* – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66870.
  10. НА ІА НАНУ. – Фонд Ф. Вовка. – Спр.13/3309.
  11. НА ІА НАНУ. – Фонд Ф. Вовка. – Спр.13/3310.
  12. *Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ).* – Ф. X. – № 200.
  13. *Кабінет Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка (Завдання, історія та потреби): Праці. Серія II // Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка.* – К., 1925.
  14. *Калинович Ф. Природничий відділ ІУНМ. Короткий огляд роботи за час його існування 1918 – 1929 рр. // Вісник ІУНМ.* – Вип. II, додаток.
  15. Носов А. *Словник антропогеографічної термінології. (Проект) // Матеріали до української термінології та номенклатури.* – Х., 1931. – Т. 3.
  16. *Кочерга О., Кулик В. Українські термінологічні словники довоєнного періоду в бібліотеках Києва та Львова // Вісник АН України.* – 1994. – № 2.
  17. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 269.
  18. *Чорна Л.О. Природоохоронна та наукова діяльність Канівського заповідника у 20 – 30 рр. XX ст. // Заповідна справа в Україні.* – 2005. – № 11.
  19. *Носів А.З. Державний лісостеповий заповідник ім. Т.Г. Шевченка // Україна.* – К., 1925. – Кн. 5.
  20. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 11.
  21. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 36.
  22. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 99.
  23. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 84.
  24. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 74.
  25. *Носів А. До антропології кримських татар // Антропологія.* – 1929. – Т. 2; *Носов А. Кримські татари: антропологічні нариси // Східний світ.* – 1930. – № 1 – 2.
  26. *Шевченко В. Секція антропології на IV Всесоюзному з'їзді зоологів, анатомів та гістологів у Києві 6 – 12 травня 1930 р. // Антропологія.* – Вип. IV: Річник кабінету 1930. – К., 1931.
  27. *Носов А. До антропології болгар. Кримські болгары // Антропологія.* – Вип. III: Річник кабінету 1929. – К., 1930.
  28. *Носов А. Матеріали до антропології України. Українці Поділля // Етнографічний вісник.* – К., 1927. – Кн. 5.
  29. НА ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Спр. 495.

Н. В. Горло

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОБЛЕМ РАДЯНСЬКОГО ГІДРОЕНЕРГЕТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ (50 – 80-ті рр. XX ст.)

Будь-які перетворення в економічній, політичній, соціальній сферах суспільства неминуче знаходять відображення у суспільній свідомості. Вивчення громадських настроїв, уявлень, почуттів, що відображають суспільні явища і процеси, дозволяє поглянути на „суб'єктивний бік історії”. Науковий інтерес до вивчення „олюдненої” історії реалізується в рамках історії повсякдення, яка є актуальним напрямом сучасних досліджень, а „її прихильники намагаються зрозуміти і проаналізувати мінливі відчуття, переживання, поведінку людей, вплив на них суспільних структур і процесів, їхне розуміння цих структур і процесів” [1, 25].

У 50 – 70-х рр. XX ст. в Україні розгорнулося масштабне гідроенергетичне будівництво, яке, крім незначного економічного ефекту, принесло багато шко-

ди для екології та соціальної сфери Наддніпрянщини. Суспільство досить неоднозначно поставилося до „величких будов комунізму”, суспільна думка змінювалася від захоплення масштабами перетворень – до їх цілковитого неприйняття. Досить гостро на суспільні зміни відреагувала творча інтелігенція як соціальна група, передусім письменники. Влучно і образно роль письменника у суспільному житті визначив О. Гончар: „Письменник – нервова клітина нації. Так уявляється мені його роль і в національному, і в загальнонародському житті”. Письменники мали змогу різними шляхами донести до громадськості свою позицію: засобами художнього слова у літературно-художніх і публіцистичних творах або ж у процесі виконання громадської роботи.

Дослідження ставлення українських письменників, до проблем гідробудівництва в Україні зумовлює значний інтерес, адже будь-який вияв індивідуальної думки в заідеологізованому суспільстві є доволі цінним. Саме тому хронологічні рамки цього дослідження охоплюють 1950 – 80-ті рр., адже у наступні десятиліття зникли суттєві обмеження для вираження особистої позиції. Метою статті є аналіз характеру відображення проблем радянського гідроенергетичного будівництва у творчій спадщині українських письменників.

Дослідження означеної проблеми базується на аналізі джерел особового походження, які є суб'єктивними, адже відбивають індивідуальність автора і відображають сприйняття ним сучасних йому подій. Приватні розмірковування певною мірою відображають суспільні настрої. У щоденниках, листах, мемуарах автор, не обмежений рамками соціальних умовностей, має змогу вільно висловити свої думки, а „їх використання дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб” [2, 414]. Хоча документи особового походження, передусім листи громадян до органів влади, відклалися в архівах і досить часто публікувалися у періодичних виданнях, все ж вони відображають реакцію індивідів на якусь важливу подію в конкретний період часу. На відміну від них, щоденники і записні книжки дозволяють з'ясувати, яким чином змінювалися погляди автора на події, свідком яких він був. Такий неоціненний, з погляду унікальності матеріал дають щоденники О. Довженка і О. Гончара, які дозволяють простежити еволюцію їхніх поглядів щодо гідроенергетичного будівництва в Україні. За змістом їхні щоденники мають багато спільного з записними книжками, тому що містять матеріали для майбутніх творів.

Записи у щоденнику О. Довженка свідчать про зміну його ставлення до заходів уряду у галузі гідроенергетичного будівництва – від цілковитого схвалення до масштабної критики. Зокрема, він схвально сприйняв рішення уряду про будівництво Каховської ГЕС, що мало вирішити проблему водопостачання в умовах посушливого Півдня України. Однак письменник помітив негативні моменти, що виникли під час підготовки водосховища, а саме зруйновані будинки, невирубані дерева: „Враження незабутнє, страшне, хвилююче. Це так само хвилево, як і будівництво Каховської ГЕС. Це її зворотний бік. І це також потрібно художникові, як ученому потрібні хворі люди і навіть трупи для пізнання життя загалом і для вивчення здорового організму” [3, 518]. Вже тоді О. Довженко побачив катастрофічний вплив знищення життєвого середовища мешканця Наддніпрянщини на історичну пам'ять українця, адже він розумів, що втрачається сторінка життя кількох поколінь: „Животворяще Каховське море нічого вже не скаже нашим нащадкам про свою передісторію, ніби й зовсім її не було, ніби народилось-виникло воно в бозна-яку еру, а не на початку